

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍDA ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍN INTEGRACIYASÍ»

atamasındaqı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

«QOBLAN» DÁSTANÍ TILINDE ATLIQLARDÍN MORFOLOGIYALÍQ ÓZGESHELİKLERI

(Imamqulı jıraw variantı)

Tanırbergenov Jeńisbay Ótepbergenovich,
Berdaq atındaqı QMU docenti, PhD.
tanirbergenovjenis1981@gmail.com

Xojaniyazova Munira,
Berdaq atındaqı QMU magistranti

Annotaciya: Maqalada «Qoblan» dástanı tilindegi atlıqlardağı morfologiyalıq ózgeshelikler sóz etilgen. Onda dástannıń jazıp alınğan waqtındağı sóylew tiliniń morfologiyalıq ózgeshelikleri házirgi ádebiy tilimiz benen salıstırılıp úyrenilgen.

Tayanış sózler: morfologiya, grammatikalıq kategoriya, atlıq sóz shaqabı, san kategoriyası, birlik san, kóplik san, tartım kategoriyası, seplik kategoriyası, betlik kategoriyası.

«Qoblan» dástanı tilinde jumsalğan atlıq sózler házirgi qaraqalpaq ádebiy tilindegi sıyaqlı san, tartım, seplik, betlik kategoriyalarına iye. Bul grammatikalıq kategoriyalardıń hárbiriniń tiyisli affiksleri bolıp, olardıń túbir atlıqlarğa jalğanında belgili bir nızamlılıqqa boysınıp, dáslep kóplik, onnan soń tartım, sońnan seplik affiksleri jalğanadı.

San kategoriyası. Atlıqlardıń birlik sandı ańlatıwshı arawlı formalıq kórsetkishleri joq, birlik máni sózdıń tiykarı arqalı ańlatıladı. Al kóplik san máni arawlı affiksler arqalı bildiriledi. Házirgi qaraqalpaq tilinde kóplik máni atlıqlarğa hám atlıqlasqan basqa sózlerge -lar/-ler affiksiniń jalğanıwı arqalı ańlatıladı. Bul forma eski hám házirgi túrkiy tillerindegi eń keń taralğan forma.

«Qoblan» dástanınıń tilinde atlıq sózlerdiń kóplik sanda qollanıwı tiykarınan -lar, -lár affiksleri arqalı bildirilgen. Házirgi tilimizdegi kóplik formanıń -ler variantı ushıraspaydı. Máselen, shóllár (175-bet), bedáwlár (178-bet), atların (178-bet), xoshshaqlar (180-bet) hám t.b.

Kóplik affiksiniń -lár variantın Ajiniyaz shıgarmaları tilinde de ónimli jumsalğanlıgın A.Bekbergenov [1,128], G.Qarlıbaevalar [2] óz miynetlerinde keltirip ótedi.

Dástan tilinde kóplik formaları tek atlıq sózlerge jalğanıp qoymastan, feyil sózlerge de jalğanıp bayanlawısh xızmetinde qollanılgan. Máselen, mayıl boldılar (179-bet), piyadaman demánlár (180-bet), dedilár (182-bet), xabar almadılar (183-bet).

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍDA ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍN INTEGRACIYASÍ»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

Tartım kategoriyası. Tartım kategoriyası zattın qaysı betke tiyisli ekenligin ańlatadı. Dástan tilinde tartımlıq máni tómenдеgi usıllar arqalı ańlatıladı: a) morfologiyalıq; b) morfologiya-sintaksislik; d) sintaksislik.

Morfologiyalıq usıl menen ańlatılǵanda tartım affiksleri tartımlanatuǵın predmettiń atamasına jalǵanadı, al onıń iyesi ayılmaydı. Dástan tilinde tómenдеgidey tartım affiksleri jumsalǵan.

Birinshi bet, birlik sanda -ım, -im, -um, -úm, -m affiksleri qollanılǵan. Mısallar: Tamaq uchun men jayımdan turmasman (181-bet). Ólar boldı qırıq yigitim maydanda (179-bet). Altun kásá názik qolum taldurdı (181-bet). On gúlumnán bir gúlúm bar gúlguncha (173-bet).

Dástan tilinde -ımız affiksi jumsalıp bir nárseniń kóp adamǵa tiyisli ekenin bildirip kelgen: Yarımız bizǵa at berdi (184-bet).

b) Morfologiya-sintaksislik usıl menen tartımlıq máni ańlatılǵanda tartımlanıwshı zattın iyesi iyelik sepliginiń affiksin, al zattın atı tartım qosımtasın qabıllaydı. Tartımniń -ıń/-iń, -ń, -uń formaları zattın ekinshi betke tiyisli ekenligin bildiredi. Mısallar: Seniń yarıń periyzad (186-bet). Seniń elińdi aladı (188-bet). Anda baba aydı seniń faydańdı (188-bet).

Dástan tilindegi tartım formaları házirgi qaraqalpaq tilindegi sıyaqlı tartım formaları menen qatar ádebiy tilimizde ushıraspaytuǵın I bette -um, -úm, II bette -uń, III bette -ú, -u formaları qollanılǵan.

Seplik kategoriyası. Atlıq hám atlıqlasqan basqa sózler de seplik affikslerin qabıllap, gáptegi sózler arasındaǵı hár túrli qatnaslardı ańlatadı. «Qoblan» dástanı tilinde túrkiy tilleri hám házirgi qaraqalpaq tilindegidey altı seplik: ataw, iyelik, barıs, tabıs, shıǵıs, orın seplikleri qollanılǵan.

Ataw sepligi. Dástanda ataw sepligi heshqanday morfologiyalıq kórsetkishsiz, subyekttiń nol formasın bildirip qollanılǵan. Bul sepliktegi sózler gápte sintaksislik jaqtan baslawısh, anıqlawısh, bayanlawısh, sonday-aq, atawısh tiykarlı qospa bayanlawıshtıń quramında da qollanıladı.

a) Baslawısh xızmetinde: Allah ziban berádi (187-bet). Urdı Qoblan qılıchdı (189-bet). Yaqın keldi Kóbúkli (187-bet).

b) Ataw sepligindegi sózler tartımlanıp kelip te baslawısh xızmetinde qollanıladı: Ayaǵı jerge tiyádi (195-bet). Enán biybi bolmaǵan (194-bet).

s) Anıqlawısh xızmetinde: Kúdári hayıl chaldı (175-bet). Altun kásá gúlgún sharab qolumda (181-bet).

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍNDÁ ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍŇ INTEGRACIYASÍ»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

s) Qospa baslawısh: Siynemde tenim jem bolar (175-bet). Yigitlǵá mádad bergil xudayım (179-bet).

d) Qaratpa sóz xızmetinde: Bashla Qoblan Azawnuń eline (180-bet). Áy jeńǵá, ashıqlıq basınınan kób ótúb edi (181-bet).

Ataw sepligindegi sózler basqa seplikler ushın tiykar bolıp xızmet etedi, yaǵnıy basqa sepliktiń affiksleri ataw sepliginiń formasına jalǵanadı.

Iyelik sepligi. Iyelik sepligindegi sózler zattıń belgili bir subyektke tiyisli ekenligin, pútinniń bólegin, ornın hám waqıt mánisin ańlatatuǵın sózlerge jalǵanıp oǵan tiyislilikti ańlatadı. Dástanda iyelik sepliginiń -nıń, -niń, -nuń, -dıń, -diń affiksleri qollanılǵan. Mısallar: Mına kórgán túsińniń (199-bet). Qoblanniń aldına kelib (174-bet). Kóbúkli dáwdiń sawdagári edim (188-bet).

Dástan tilinde házirgi qaraqalpaq tilindegi iyelik sepliginiń únsizden baslanatuǵın -tıń, -tiń affiksleri qollanılmaǵan.

Iyelik sepliginiń ayırım formaları ilgerili tásirge ushıramastan jumsalǵan. Máselen, Kóbúkli dáwniń eline (172-bet). Qalmaqdıń mayda qızları (190-bet). Buwraxan dáwniń fǵrızandı (191-bet). Qırıq yigitniń arǵı táráfidán keldi (186-bet).

Bunday jaǵday Orta Aziyalıq túrkiy ádebiy tili ushın xarakterli jaǵday bolıp, Altın Orda dáwirindegi eski Xorezm estelikleri ushın da tán belgi. Orxon-Enisey jazıwlarında ushırasatuǵın iyelik sepliginiń -ń affiksi de dástan tilinde qollanılǵan. Máselen, Aytatuǵın qarrılarıń arız bar (175-bet).

Iyelik sepliginiń affiksi dástan tilinde ashıq túrde qollanıw menen birge jasırın kelip te qollanılǵan. Bunday qollanıw stillik maqsetlerge yamasa qosıq qatarlarında buwınnıń teńligin saqlaw ushın túsirilip qollanıwdan kelip shıǵadı. Mısallar: Qızıl quduq bashına (177-bet). Qoblan salǵan urushı (186-bet). Ichildi maydan ichinde (189-bet).

Barıs sepligi. Barıs sepligindegi sózler is-hárekettiń baǵdarlanǵan obyektin, ornın bildiredi. Dástanniń tilinde barıs sepliginiń -ǵa, -ge, -ǵá, -ke, -ká, -na, -ne, -a, -á, -e affiksleri qollanılǵan. Házirgi qaraqalpaq tilinde sózdiń aqır únsiz dawıssızǵa pitse, -qa/-ke formaları jalǵanadı, al dástan tilinde bolsa bul jaǵday derlik kópshilik jaǵdayda saqlanbaǵan. Mısallar: Torucha atǵa jem berib (178-bet). Qurutǵa batǵan zúryatı (194-bet). Er joluna kes bolar (173-bet). Mánisine keltúrdi (174-bet). Qırıq yigitke mádad bergil (179-bet). Elǵa atdı salmayma (175-bet). ...atların seláwge yibárib (177-bet).

Barıs sepliginiń -a, -á, -e formaları tartımlanǵan sózlerge jalǵanǵan: Atıma iger salǵalı (191-bet). Alsań kónlúná yer bilán yeksan qulurman (178-bet).

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍDA ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍN INTEGRACIYASÍ»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

Dástanda bul seplik siyrek orınlarda jasırın formalarda qollanılǵan: Qoblan el, qalaǵa xuruwj etib kelá yatıb turur (188-bet).

Tabıs sepligi. Tabıs sepligi is-hárekettiń tikkeley obyektin ańlatıp, sintaksislik xızmeti jaǵınan tuwra tolıqlawısh xızmetin atqaradı. Dástan tilinde tabıs sepliginiń -dı, -di, -tı, -nı, -ni, -n formaları qollanılǵan: Elgá atdı salmayma (175-bet). Qurutǵa suluw bu sózdi aytdı (174-bet). ...bir kásá sharabtı tatmaqǵa (179-bet). ...márd Qoblan, arzımnı eshit (177-bet).

Tabıs sepliginiń -nı/-ni affiksleri menen jasalǵan túri sózdiń aqır qaysı seske pitiwine qaramastan, basqa formalarǵa salıstırǵanda ónimli qollanılǵan. XVII–XIX ásirdegi yuridikalıq hújjetlerdiń tilinde tabıs sepliginiń tek -nı/-ni, -n affiksi ónimli jumsalǵan edi [3,258]. Bul jaǵday Orta Aziyalıq túrkiy jazba ádebiy tiliniń tásirinde júzege kelgen qubılıs bolıp tabıladı [4,92].

III bette tartımlanǵan atlıq sózlerge usı sepliktiń -n forması jalǵanǵan: Alqıssa biyeniń etin yeb toymaytuǵun edúk (179-bet). Gárrákdáy aǵzın achadı (176-bet).

Tabıs sepliginiń affiksiniń túsirilip qollanıw jaǵdayları daushırasadı. Mısalı: ... altunnan igár saldı (175-bet). Pirimiz bir kásá sharab alıb keldi (179-bet).

Shıǵıs sepligi. Shıǵıs sepligi hárekettiń sebebin, baslanǵan ornın hám waqtın ańlatadı. Dástan tilinde házirgi ádebiy tilimizdegi shıǵıs sepliginiń -nan, -dan, -tan jalǵawları qollanılǵan: Sen atańnan bolǵan jer (198-bet). Haqdan basqa kimi bar (174-bet). Bul zaman altı chın alashtan (177-bet).

Sonıń menen birge, házirgi tilimizge tán bolmaǵan -nán, -dán, -dın, -din formaları da qollanılǵan: Sen enáńnan tuwǵan jer (198-bet). Órúsdán jısqı almayma (175-bet). ...úch yúz úyli elatdın (174-bet). Jawabnı kimdin eshitiń (177-bet).

Ayırım orınlarda shıǵıs sepligi jalǵawınıń aldında «n» sesiniń qosılıp ayılǵanın kóremiz. Bul eski ózbek tiliniń tásirinen ekenligi belgili. Házirgi ózbek ádebiy tilinde «bul qosımta siltew almasıǵına jalǵanǵanda «n» sesi qosılıp ayıladı» [5,357]. Mısallar: Izindin quwmaqǵa mayıl boldı (178-bet). Ol behishtniń aldındın bir kesá sharab alıb keldi (179-bet). ... haqniń yúzindin tamıb (179-bet). Dáw chachırab jayından turdı (191-bet).

Orın sepligi. Orın sepligindegi sózler mánisi boyınsha is-hárekettiń keńisliktegi waqtın, ornın bildirip, gápte tolıqlawısh hám pısıqlawısh xızmetlerin atqaradı. «Qoblan» dástanınıń tilinde házirgi qaraqalpaq tiline tán bolǵan -da, -de, -dá, -nda//nde jalǵawları qollanıwı, únsiz dawıssızǵa pitken atlıqlarǵa -ta//te jalǵawınıń ornına -da//de jalǵawları qollanılǵan. Mısallar: Ólar boldı qırıq yigitim maydanda (179-bet). ...jáziyrede quruwlı qırıq periniń eli bar (178-bet). Cháhárshánbá kún sáchtǵáhdá

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍNDÁ ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍN INTEGRACIYASÍ»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

(176-bet). Musulmannıń xalqında Qoblan degán er dórágán (172-bet). Barsakelmás sháhrinde (173-bet).

Sonday-aq, dástanda házirgi ádebiy tilimizge tán bolmaǵan -ndá, -di affiksleri qollanılǵan: Yúrgán bizlár xızmetińdá diywana (183-bet). Ol xatunıń ishidi bashchı bolub (179-bet).

Juwmaqlap aytqanda, dástan tilinde atlıqlardıń grammatikalıq kategoriyalarınıń qollanılıwında birqansha ózgesheliklerdiń bar ekenligi anıqlandı. Birinshiden, atlıqlardıń ádebiy tilimizde ushıraspaytuǵın -lár kóplik formasınıń qollanılıwı, sonıń menen bul formanıń feyillerge jalǵanıp keliwi, ekinshiden, tartımın -um, -úm, -uń, -ú, -u formalarınıń qollanılıwı, úshinshiden, iyelik sepliginiń -nuń, -ıń, barıs sepliginiń -á, -ká, -gá, tabıs sepliginiń -nı, -ni, shıǵıs sepliginiń -nán, -dán, -dın, -din, -tan, -ndan, -ndın, -ndin, orın sepliginiń -dá, -ndá, -di formaları dástan tilinde jumsalǵan.

Dástan tiliniń morfologiyasında bunday ózgesheliklerdiń bolıwında dástandı atqarıwshınıń qubla dialekt wákili ekenin itibarǵa alıwımız kerek. Biz bul pikirimiz arqalı dástan tolıǵı menen qaraqalpaq tiliniń qubla dialektiniń tillik ózgesheliklerin qamtıǵan degen pikirden awlaqpız. Óytkeni, dástan tilinde usınday tillik ózgesheliklerdiń bolıwı menen birge házirgi ádebiy tilimiz ushın tán bolǵan morfologiyalıq ózgeshelikler de kóplep ushırasadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Нысыров Д., Доспанов О., Бекбергенов А., Сайтов Д., Қарақалпақ әдебияты классиклери шығармаларының тили. – Нөкис: Билим, 1995.
2. Қарлыбаева Г. Әжинияз шығармалары тилинің фонетика-морфологиялық сыпатламасы. Фил. илим. кан. дисс. – Нөкис, 2002.
3. Ҳамидов Ҳ. Қарақалпақ тили тарийхының очерклери. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1974.
4. Абдиназимов Ш. Бердақ шығармалары тили. – Ташкент: Фан, 2006.
5. Замонавий ўзбек тили. Морфология. I жилд. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2008.
6. Ҳамидов Ҳ. Ески қарақалпақ тилинің жазба естеликлери. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1985.